

Бєлавїна Т.І.

Таврїйський національний університет імені В.І. Вернадського

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ДЕФОРМАЦІЇ МОРАЛЬНИХ, НОРМАТИВНИХ, ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ У НОСІЇВ СУБКУЛЬТУРИ БІДНОСТІ

У публікації розглядаються соціально-психологічні особливості правосвідомості й правового самовизначення представників соціальної групи, що мають низький економічний статус в умовах сучасних економічних, політичних, правових трансформацій. Частина цих соціальних категорій характеризується деформацією правосвідомості, спотвореним правовим самовизначенням, викривленим саморегулюванням і недовірою до державних правових інститутів, громадянських прав і свобод.

Актуальність проблеми підкреслена тим, що до бідних верств соціуму належить значна частина населення України: специфічна соціальна категорія «працюючі бідні», найнижчий маргінальний шар бідних (безхатченки, жебраки, безпритульні діти, особи з обмеженими можливостями здоров'я, низькокваліфіковані працівники, звільнені з місць позбавлення волі).

Визначено конструкт морально-правової самосвідомості осіб з певним ступенем психологічного тяжіння до бідності, складниками якого є мотиваційно-ціннісний, когнітивний, рефлексивний компоненти.

Установлено соціально-психологічні чинники правового самовизначення. Бідність виступає як чинник порушення прав людини загалом і як важлива передумова деформації її правосвідомості. Визначено ті складники, що зумовили спотворення правової соціалізації й системи саморегуляції особи. Установлено роль суб'єктивних чинників психологічного тяжіння до бідності. Визначено, що «дефекти» правосвідомості породжуються реальними соціально-економічними умовами, в яких відбувається правова соціалізація.

Дослідження показало, що для вирішення поставлених завдань важливо використати корекційні, розвивальні й інформативні методи для оптимізації процесу правового самовизначення бідних представників соціальних груп, для розвитку ресурсного ставлення людини до різних умов та обставин, ситуації невизначеності й здатності застосовувати ефективні стратегії виживання.

Ключові слова: правосвідомість, правова соціалізація, правове самовизначення, низький економічний статус, психологічне тяжіння до бідності, ресурсність, копінг-стратегії.

Постановка проблеми. У сучасних соціально-економічних умовах на тлі карколомних перетворень у всіх сферах соціального життя виникло особливе соціально-економічне утворення: з одного боку, надзвичайне збагачення певної невеликої соціальної групи, а з іншого – зубожіння значної частини населення, яка опинилася в економічно депривованому статусі. Частина українського соціуму виявилася психологічно не готовою до сучасних перетворень, які викликають у пересічної людини почуття невизначеності, тривоги, соціальної незахищеності.

Особливо значущою ця проблема стає ще й тому, що бідність натеper має масовий характер: до бідних верств належить велика частина населення: чоловіки й жінки працездатного віку, певна кількість серед них має високий освітній рівень і

високу кваліфікацію. Виявилася специфічна соціальна категорія «працюючі бідні», тому що винагорода за їхню трудову діяльність не забезпечує добробут. Крім того, сформувався найнижчий маргінальний шар бідних із відповідними соціально-психологічними поставами – безхатченки, жебраки, безпритульні діти, особи, які звільнилися з місць позбавлення волі, представники спільнот, що належать до неефективних субкультур, малоресурсних соціальних груп (низькокваліфіковані працівники з низьким рівнем освіти, з обмеженими можливостями здоров'я тощо).

У свідомості представників економічно уразливих соціальних груп повага й довіра до правових норм і вимог закону, до поняття громадянських прав і свобод не є пріоритетними. Навпаки, у багатьох із них переважає думка, що від них

нічого не залежить, що закон не здатен захистити їх в умовах викликів нового часу. Частині незможних властива істотна деформація правосвідомості, перекручене правове самовизначення, хибна саморегуляція. Наслідками деформації правосвідомості є проблеми правового самовизначення особи, її недовіра до всіх соціальних інститутів, у тому числі до державних і правових. Постають тісні й складні взаємозв'язки між економічною та правовою свідомістю й умовами долання економічної депривації.

Виникає необхідність визначити, що і як саме впливає на процес правового самовизначення представників малоресурсних соціальних груп, груп із низьким економічним статусом; установити роль суб'єктивних чинників психологічного тяжіння до бідності у правовому самовизначенні людини, у порушеннях правової соціалізації.

1. Соціально-психологічні особливості правосвідомості представників груп із низьким економічним статусом

Дослідження правового аспекту бідності характеризують різні методологічні принципи аналізу співвідношення культури суспільства й субкультури соціальної групи, брак більш-менш єдиного погляду на те, як «далеко зайшла людина по шляху відчуження від загальноприйнятих норм і цінностей» [5; 9; 15]. У численних дослідженнях відмічається, що особи, які суб'єктивно визнають себе за бідних, безпорадних, невдах, частіше вдаються до виправдання протиправних настроїв, індивідуалізму, деструктивних емоцій [12]. Це значною мірою стає причиною протиправної поведінки особи, а також зумовлює зростання протиправних настроїв у суспільстві [5; 6; 15; 16]. Бідність постає як чинник порушення прав людини загалом і править за важливу передумову деформації правосвідомості, «соціального примітивізму громадянської думки» [6; 15].

Антисоціальну поведінку часто асоціюють із бідними особами або спільнотами, що належать до неефективних субкультур за економічним критерієм. Із представниками найбідніших, маргіналізованих груп, як правило, пов'язують злочинність у різних її проявах, бродяжництво, наркоманію, алкоголізм та інші девіації. Їх дійсно породжує ізоляція від суспільного життя, виключення із загальнозаведеного просоціально спрямованого способу життя, порушення або брак соціальних зав'язків.

Реалії сучасного життя зумовлюють істотне перекручення системи цінностей особи, її переконань і постав. Відповідні ідеї набули розвитку в досліджен-

нях деформації правосвідомості громадян. Загальнонезнане розуміння такої деформації припускає наявність певних правових поглядів, знань, постав, які перетворилися на неправові конструкції, а на крайньому ступені спотворення й на злочинну свідомість. Дослідники правової свідомості подають різні класифікації форм її деформації. Наприклад, Ю. Ведерников виділяє такі: правовий інфантілізм, правовий ідеалізм, правовий нігілізм, переродження, правовий дилетантизм, правова демагогія. За найбільш поширені серед представників нижчих за економічним статусом соціальних груп зазвичай визнають такі: 1) правовий інфантілізм – недостатній рівень правових знань і постав, утруднення правового самовизначення, недостатність позитивного й поважного ставлення до закону та інших правових цінностей; 2) правовий ідеалізм – полягає в неадекватному ставленні до права, надмірних сподіваннях на те, що прийняття потрібного закону розв'яже всі проблеми; 3) правовий нігілізм – усвідомлене ігнорування вимог закону, злочинний умисел на його порушення, переконання в тому, що керуватися треба не правом, а власними інтересами; 4) переродження – крайній ступінь спотвореної дефектної правосвідомості за ступенем суспільної небезпеки. Він характеризується свідомим запереченням закону за мотивами корисливості, жорстокості, жадібності [3].

Я. Гілінський зазначає, що підвищення якості й рівня життя, рівня освіти саме по собі не призводить до зниження злочинності або загальної криміналізації суспільства. Серед людей заможних і поважних злочинність поширена так само, як і серед бідних, але зміст і спосіб здійснення злочину різняться між собою. Заможним більш притаманна така форма деформації правосвідомості, як правова безвідповідальність. Такому типу ставлення до правових норм властиве стійке переконання індивіда про власну свободу від відповідальності за порушення за рахунок або сили (зброя, злочинне угруповання), або грошей (економічний статус), або влади (корупція, соціальний паразитизм), або сукупності всіх цих ресурсів [5].

У дослідженнях взаємодії делінквентів О. Хоріна визначила типи ресурсної взаємодії: альтруїстично-жертвний – віддавання своїх ресурсів іншим; егоїстично-споживацький – експлуатація ресурсів іншої людини; еквівалентний обмін ресурсами; деструктивно-ізоляційний – соціальна ізоляція (ні я, ні мені). Найбільше проблем виникає за деструктивно-ізоляційного типу ресурсної взаємодії, коли особа потерпає через нестачу певного ресурсу, але не може зробити

запит або прийняти ресурс від іншого. Такий дефіцит порушує обмін ресурсами та збільшує ризик саморуїнування [18].

Економічна свідомість суб'єкта визначає зовнішні прояви його економічної активності й може справляти істотний вплив на її перебіг, результати та наслідки. Припускаємо, що обмежені в доступі до економічних та інших ресурсів досягнення цілей особи частіше опиняються в конкурентно-невигодних умовах порівняно з більш заможними і статусними людьми. Якщо економічно депривована особа не відчуває в собі ресурсів, які б забезпечили успіх, вона шукає загальні проблеми, ворожість та агресивність, за допомогою яких виявляє екстернальний стиль саморегуляції, намагається виправдати власну безвідповідальність, безініціативність, власне ігнорування вимог актуальних моральних і правових норм, демонструє правовий нігілізм. Частково долання негативних характеристик допомагає компенсаторний пошук віри в якесь добре начало, навіть віра релігійного змісту. Наприклад, саме серед представників малоресурсних соціальних груп істотно переважає «надія на Бога» як додатковий ресурс оптимізації ставлень і самоставлення особистості.

У процесі правового самовизначення значну роль відіграє проблема взаємозв'язку права й моралі. Л. Петражицький, автор психологічної концепції права, розділяв право на офіційне (таке, що санкціоноване державою) та інтуїтивне, яке пов'язане з переживаннями, з моральністю, з духовністю. Він уважав, що право є емоційним явищем, що «основу інтуїтивного права (правосвідомості) становить справедливість» [14].

Результати дослідження в межах теми показали, що в правовій свідомості представників малозабезпечених груп поняття «справедливість» посідає важливіше місце, ніж правові норми. Зменшення некритичного ставлення до правових вимог і санкцій співвідноситься зі ступенем згоди із загальними принципами моральності й справедливості. Незаможні частіше, ніж інші респонденти, керуються системою моральних принципів та етичних норм. Якщо ж принципи правової системи не відповідають їхнім морально-етичним нормам, то вони вважають, що потрібно змінювати закони.

2. Соціально-психологічна взаємозумовленість бідності й процесу правового самовизначення особистості

З метою встановлення взаємозумовленості правового самовизначення та рівня психологічного

тяжіння до бідності, належності до неефективної субкультури, виявлення зв'язку між об'єктивними показниками дефіциту економічного ресурсу та психологічним тяжінням до бідності здійснено емпіричне дослідження. Комплексний підхід до соціально-психологічного інструментарію пояснює застосування таких методів, як теоретичний аналіз, опитування, тестування, проєктивні методи, соціально-психологічний тренінг, ігрове моделювання, систематизація й узагальнення отриманих даних.

На першому етапі здійснено підбір, апробацію та коригування методичного інструментарію. На другому – визначалися соціально-психологічні особливості правосвідомості й правового самовизначення осіб, котрі належать до неефективних субкультур, до яких зараховані незаможні. На третьому етапі застосовані корекційно-розвивальні методи з метою оптимізації процесу правового самовизначення представників малоресурсних соціальних груп.

Соціально-психологічний інструментарій дослідження включав тест діагностики особистісної установки «альтруїзм-егоїзм», спрямований на вивчення орієнтації особистих настанов; тест діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності, сконструйований на основі теорії мотивації Д. Макклелланда; тест А. Мехрабіана, спрямований на виявлення мотивів афіліації; тест мотивації схвалення Марлоу-Крауна. Ці методики запозичені зі збірки психологічних тестів за редакцією М. Фетіскіна [17].

Специфіка способу життя осіб із низьким економічним статусом, їхній психологічний стан вивчалися за допомогою методик «Самооцінка способу життя осіб із різним економічним статусом», «Типологія субкультур незадоволення» Н. Каліної [10] і питальника «Психологічне тяжіння до бідності» В. Васютинського (далі – ПТБ) [2].

Установлення зв'язку між психологічним тяжінням до бідності й особливостями правового самовизначення в процесі формування когнітивного, афективного та поведінкового компонентів правосвідомості здійснювалося через вивчення атитюдів стосовно закону в соціальній страті методами опитування, проєктивних технік, анкети у варіанті О. Гулевич, О. Голинчик [6], питальника В. Васютинського ПТБ [2]. Крім того, застосовані «Шкала сумлінності» В. Мельнікова, Л. Ямпольського (для визначення ступеню поваги до соціальних норм та етичних вимог: відповідальність, сумлінність, стійкість моральних

принципів) [17], опитувальник В. Моросанової «Стиль саморегуляції поведінки» (дослідження різних аспектів індивідуальної саморегуляції) [11]. Додатково врахований об'єктивний критерій економічного показника за рівнем прибутку на одного члена сім'ї.

Одним із завдань дослідження було визначення наявності кореляційного взаємозв'язку між даними за опитувальником ПТБ В. Васютинського [2] та результатами, що отримані за методикою Н. Каліної [10], а також ступеню відповідності суб'єктивних та об'єктивних показників бідності.

Загалом у дослідженні на різних етапах узяли участь 673 особи віком від 18 до 77 років з незначним переважанням жінок старшого віку, мешканці м. Києва, Запорізької, Київської, Полтавської та Сумської областей. За рівнем матеріального добробуту (до підвищення зарплатні та пенсії) випробувані розподілилися в такий спосіб: низький рівень – до 2 тис. грн. місячного прибутку на одного члена сім'ї – 43,7%, середній – від 2 до 3 тис. грн. – 24,7%, високий – від 3 тис. грн. – 31,6%. За результатами питальника ПТБ високий рівень психологічного тяжіння до бідності (63,9%) переважає в осіб з низьким економічним статусом, а особи з високим матеріальними прибутками мають низький рівень ПТБ (19,4%, різниця значуща на рівні $p \leq 0,05$). Порівняння об'єктивного й суб'єктивного критеріїв бідності підтвердило тісний зв'язок між об'єктивними показниками матеріального забезпечення та психологічним тяжінням до бідності осіб, котрі обирають бідність як стиль життя.

Добір найбільш інформативних методик із погляду поставлених цілей здійснено за допомогою опитування 180 студентів 3–5 курсів економічної, педагогічної та юридичної спеціальностей з трьох вищих закладів м. Бердянська Запорізької обл. Вік респондентів – у межах від 19 до 23 років. За статтю респонденти розподілені відносно порівну з незначною перевагою осіб жіночої статі (54,4%). На основі даних кореляційного й факторного аналізу сформовано остаточний комплекс методів, що включає тест діагностики особистої настанови «альтруїзм-егоїзм», тест виявлення мотивів афіліації А. Мехрабіана, «Шкалу совісності» В. Мельникова, Л. Ямпольського, тест мотивації схвалення Марлоу-Крауна [17], багатощкальну методику В. Моросанової «Стиль саморегуляції поведінки» [11], тест «Психологічне тяжіння до бідності» В. Васютинського [2], проективну методику О. Гулевич, О. Голинчик [6], методику

«Типологія субкультур невдоволеності» Н. Каліної [10].

Застосування цих методів дало змогу визначити конструкт морально-правової самосвідомості (мотиваційно-ціннісний, когнітивний і рефлексивний компоненти) осіб із різним ступенем психологічного тяжіння до бідності. Опитано 247 респондентів віком від 18 до 45 років, серед яких – 53,4% жінки. Показники матеріального добробуту деталізовано: до 1 тис. грн. мали 21,4% респондентів, від 1 до 2 тис. грн. – 22,3%, від 2 до 3 тис. грн. – 23,7%, від 3 до 4 тис. грн. – 14,6%, понад 4 тис. грн. – 17%.

За результатами факторного аналізу отриманих даних виділилися п'ять факторів (сукупна дисперсія становила 50,6%), змістова характеристика яких підкреслила характеристики в аспекті права, моралі, справедливості, саморегуляції, сумлінності осіб, які обирають бідність за стиль життя.

Перший однополосний фактор – «Відповідальна ефективність» (внесок у дисперсію 11,1%). Найбільше значення прояву першого фактору виявилось в групі за рівнем доходу між «до 3000» й «більше ніж 3000» ($p \leq 0,1$). Найменше він проявився в групах із низьким і найвищим рівнем доходу. Це парадоксально об'єднало соціальні категорії з різним економічним рівнем. Відповідальна ефективність виявилася найменш значущою для найбідніших, які вважають, що від них нічого не залежить і хтось має попідкуватися про них.

Значущих відмінностей між групами з різним достатком за показниками, які становили другий фактор «Контроль» (10,3%), третій і п'ятий біполярні фактори «Довіра – Тривога» (10,1) та «Альтруїзм – Егоїзм» (9%), не виявлено.

Четвертий біполярний фактор «Справедливість» (10,1%) показав значущі відмінності між групами за рівнем доходу між «до 1000» та «більше ніж 3000» ($p \leq 0,1$), між «до 2000» та «більше ніж 3000» ($p \leq 0,05$). Що меншим є прибуток, то більш суб'єктивно важливою виявляється справедливість. Більш заможні почуваються вільнішими від правових і морально-етичних норм, менш схильні приймати їх за обов'язкові.

Отже, конструкт морально-правової самосвідомості осіб із певним ступенем психологічного тяжіння до бідності концентрується навколо таких характеристик, як відповідальність, контроль, довіра і тривога, справедливість, альтруїзм та егоїзм.

Аналіз результатів за методикою «Шкала совісності» на тій самій вибірці дав змогу виявити,

що дещо більш совісними та законослухняними (за конформним типом) виявилися особи з високим рівнем психологічного тяжіння до бідності ($p \leq 0,05$). Їм притаманні сумлінність, прагнення дотримуватися соціальних вимог, що зазвичай поєднується із самоконтролем. Самоконтроль і саморегуляція є найважливішими аспектами правового самовизначення особи.

Результати, отримані за методикою «Стиль саморегуляції поведінки», свідчать про рівень сформованості індивідуальної системи саморегуляції активності людини. Для випробуваних із низьким рівнем економічних ресурсів і високим рівнем психологічного тяжіння до бідності більш характерним є середній і низький загальні рівні саморегуляції – 59,4% і 33,7%, відповідно. Лише в 6,9% випадків зафіксовано високий рівень саморегуляції.

Отже, особам, які потерпають через дефіцит матеріальних ресурсів і готовність бути бідними, притаманна низька здатність до саморегуляції й рефлексії, конформність, схильність до маніпулювання. Водночас їм властива розвинута оцінка ситуації, підприємливість, ініціативність у спілкуванні. Особам із середнім рівнем психологічного тяжіння до бідності притаманні здатність до постановки цілей, планування, дотримання термінів виконання завдань, енергійність, психологічна гнучкість, інноваційність.

Належність респондентів до субкультури бідності констатована за допомогою методики «Типологія субкультур незадоволеності» Н. Каліної [10]. У дослідженні взяли участь 117 осіб мешканців міст Києва та Бердянська Запорізької обл. віком від 18 до 59 років із невеликою перевагою жінок пенсійного віку (57,3%), серед яких були безробітні, пенсіонери, представники різних професій. Відповідно до шкал виділено типологію субкультур незадоволеності (за Н. Каліною, с. 113–117), яка включає шість соціотипів: «щасливчик», «майстер-щасливий», «зайвий-войовничий», «майстер-ударений», «зайвий-сумний», «абсурдист». На підставі двох універсальних характеристик діяльності – інтенсивності й продуктивності – і їх комбінацій ці соціотипи об'єднано в три групи. Першу групу, до якої за ознаками інтенсивної й продуктивної діяльності ввійшли «щасливчик» і «майстер-щасливий», названо «Задоволення» (28,2%). Другу групу, об'єднану за ознаками інтенсивної, але непродуктивної діяльності, названо «Психологічний захист», вона включала соціотипи «зайвий-войовничий» і «майстер-ударений» (29,1%). Третю групу «Песимізм» виді-

лено за ознаками неінтенсивності й непродуктивності діяльності, до неї ввійшли соціотипи «зайвий-сумний» та «абсурдист» (42,7%).

Показники об'єктивного економічного статусу у виокремлених групах розподілено так: у групі «Задоволення» низький показник прибутку мають 43,2%, середній – 27,0%, високий – 29,7%; у групі «Психологічний захист» 44,1% виявилися з низьким рівнем прибутку, із середнім – 23,5%, із високим – 32,4%; у групі «Песимізм» найбільшу частку становили особи з низьким рівнем матеріального добробуту (55,6%), середній рівень мали 16,7%, а високий – 27,8%.

Для вивчення атитюдів стосовно функцій закону, можливості його зміни, умов дотримання та ймовірності порушення особами з різним економічним статусом застосовано тест незакінчених висловлювань, розроблений О. Гулевич та О. Голинчик [6] на основі моделі правового розвитку. Згідно із цією моделлю, є три типи правового розвитку – правослухняність, правопідтримка і правотворчість. Ті, хто перебуває на першому рівні правового розвитку, сприймають поняття «закон» і «моральність» як єдине ціле, дотримання норм відбувається на основі не свідомого прийняття принципів, а емоційно-ціннісного ставлення до закону і правових санкцій. На другому рівні закону дотримуються, щоб виправдати соціальні очікування. Особа, яка перебуває на третьому рівні, керується не актуальними законами, а загальними принципами існування правової системи.

Тест складається з чотирьох незакінчених висловів стосовно розуміння основних функцій закону, можливості зміни закону, причин дотримання закону, припустимості його порушень. До кожного вислову додано по чотири варіанти відповідей, три з яких послідовно відображають три типи правового розвитку особи – правослухняність, правопідтримку і правотворчість. Четвертий варіант передбачав власний варіант закінчення вислову. Далі порівняно результати представників трьох субкультур незадоволення.

Перший вислів «Основна функція закону – це ...» має такі варіанти відповідей: а) покарання людей, які порушують соціальні норми і є небезпечними для оточення; б) підтримка життєздатності держави, запобігання поведінці, спрямованій на її руйнування; в) поліпшення життя окремих людей і стану держави загалом; г) власний варіант.

Розподіл відповідей показує, що більш ніж третина представників усіх трьох груп вважає, що

основною функцією закону є покарання, а дотримання закону можливе лише шляхом заборони. Вони не мають сумнівів щодо досконалості закону й упевнені, що люди дотримують закон зі страху перед покаранням. Їхній рівень правового розвитку – правослухняність.

Відносна більшість представників групи «Задоволеність» (44,1%) за основну функцію закону вважає підтримку основ держави. Стосовно правових вимог діє постава, що вони є результатом домовленості людей, конформізму, бажання відповідати соціальним очікуванням. Показники груп «Психологічний захист» (33,3%) і «Песимізм» (37,3%) у виборі цього варіанта виявилися дещо нижчими від групи «Задоволеність», але на рівні тенденції. Загалом така позиція характеризує тих, хто перебуває на рівні правопідтримки.

Оцінка закону як засобу поліпшення життя окремих людей викликає скепсис у представників усіх трьох груп. Порівняно більше респондентів, які припускають, що це і є його основна функція, зафіксовано в групі «Психологічний захист» (30,3%). Відносно високий рівень правового розвитку (правотворчість) у цій групі можна почасти пояснити більшою часткою (76,5%) осіб із вищою освітою саме в цій групі, тобто тих, хто є більш обізнаним.

Другий вислів «Зміна закону – ...» має варіанти відповідей: а) є неприпустимою за жодних умов; б) можлива, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку; в) можлива, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам; г) власний варіант.

Перший варіант відповіді дещо охочіше обирали респонденти з групи «Песимізм» (20,0%). Навпаки, більш як половина представників груп «Задоволення» (6,1%) та «Психологічний захист» (6,2%) істотно частіше за групу «Песимізм» (в обох випадках $p \leq 0,05$) вважає за можливе змінити закон, якщо він руйнує основи держави та перешкоджає її розвитку. Близько двох п'ятих респондентів у всіх групах припускають можливість зміни закону, якщо він несправедливий. Такі результати свідчать про недовіру до актуальної правової реальності, що проявляється в невизнанні правових норм, вимог і санкцій, оскільки суб'єкти поведінки сумніваються в здатності закону захистити права й свободи, не вірять у його справедливність.

Третій незакінчений вислів «Люди здебільшого дотримуються закону, бо ...» передбачає вибір відповіді з таких варіантів: а) бояться покарання за порушення закону або бажають дістати вигоду з

його виконання; б) намагаються бути схожими на оточення, не бажають порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу, який настане внаслідок порушення закону; в) визнають, що загалом закон є справедливим, відповідає основним моральним нормам; г) власний варіант.

Понад половину респондентів у всіх трьох групах обирає перший варіант, уважаючи, що люди бояться покарання за порушення закону або розраховують на вигоду з його виконання. Від чверті до шостої частини в кожній групі вважає, що люди намагаються бути схожими на оточення, не хочуть порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу. Така постава посилюється з віком. Кожний третій, четвертий або п'ятий, залежно від групи, визнає, що закон є справедливим і відповідає моральним нормам. Значущих відмінностей між групами в оцінюванні цього вислову не виявлено.

Згідно з отриманими даними на четвертий вислів про можливість порушення закону, респонденти доволі часто підтримують думку про неприпустимість зміни закону, тобто визнають його значення для регулювання суспільного життя, орієнтуються на нього в поведінці, виконують правові вимоги. Особливо поширеною така думка є серед представників групи «Песимізм» – їх тут половина, тоді як у решті двох групах – чверть або третина ($p \leq 0,05$). Істотно менше респондентів припускає можливість порушення правових стандартів задля підтримання основ держави та її розвитку, але найменше їх у групі «Психологічний захист» ($p \leq 0,05$). Переважна частина опитаних бачить потребу міняти закон тоді, коли він є несправедливим, але таких відносно менше в групі «Песимізм» ($p \leq 0,05$).

Підсумовуючи, зазначимо, що уявлення осіб із різним економічним статусом про співвідношення правових та етичних норм не є однорідними. Визначено типи сприймання правових та етичних норм відповідно до оцінки їхніх цілей та ефективності, а також до рівня розвитку правосвідомості: раціоналістичний, песимістичний, нігілістичний, ідеалістичний. Раціоналістичне сприймання (переважає в групі «Задоволеність») притаманне тим, хто вважає, що підкорятися законі потрібно, оскільки він є перешкодою руйнуванню основ держави, але його можна обійти, якщо він несправедливий. Песимістично сприймають закон особи (характеризує групу «Песимізм»), які мають про нього безкомпромісне уявлення за загального негативного ставлення і зневіри в можливість справедливого рішення, які

вважають, що порушення закону є неможливим, а виконання норм – обов'язковим. Нігілістичне сприймання (притаманне представникам групи «Психологічний захист») характеризує осіб, які нівелюють цінність закону й не вірять у те, що, підкоряючись йому, можна досягти справедливості. Ідеалістичний погляд на закон («Психологічний захист» і «Песимізм») вирізняє тих, хто ставиться позитивно до нього та його інститутів і вірить у невідступність охоронців закону й можливість справедливих рішень.

Ключовим для культури бідності є усвідомлення «позбавленості». Випробувані розподілилися на три групи за характеристикою психологічного стану: «Задоволеність», яким притаманна загальна задоволеність життям; «Психологічний захист», які є переважно амбівалентними у своїх переживаннях; «Песимізм», яких здебільшого характеризує глобальне незадоволення. Установлено взаємозв'язки між належністю до певного типу субкультури незадоволення й рівнем правового розвитку: правослухняність притаманна представникам груп «Психологічний захист» і «Песимізм», правопідтримка властива представникам груп «Задоволеність» і «Психологічний захист», а правотворчість – «Задоволеність».

Розвиток морально-правових орієнтацій осіб із дефіцитом економічних ресурсів відбувається в умовах постійної соціально-економічної нерівності, посиленої пролонгованою економічною кризою. Морально-правові орієнтації мають тенденції як конструктивного, так і деструктивного розвитку. Дефіцит економічних ресурсів зумовлює суб'єктивну реабілітацію таких небажаних норм і цінностей, як пасивність, утриманство, маргінальна свідомість. Особи, які суб'єктивно визнають себе за бідних, беспорядних, невдах, частіше за інших удаються до виправдання протиправних настроїв, безпринципності, егоїзму й інших негативних рис і властивостей, що значною мірою спричиняє протиправну поведінку та посилення протиправних настроїв.

3. Правове самовизначення особистості як сфера застосування соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності

Визначення напрямів позитивного соціально-психологічного впливу на правове самовизначення осіб із низьким економічним статусом має спиратися на врахування таких питань: дотримання прав людини (забезпечення, захист, участь); ставлення до права, правових і моральних норм і санкцій; особливості правової деформації та її

корекція: правовий негативізм, правовий інфантилізм, правовий нігілізм.

Здійснення корекційних заходів передбачає розроблення змісту й процедури соціально-психологічного тренінгу та імітаційних ігор (моделювання побудови законів, правил, принципів співіснування в екстремальних умовах) як найбільш ефективних засобів оптимізації правової свідомості осіб, які тяжіють до бідності, а також вимірювання ефективності їх застосування. Тобто проведення корекційних досліджень включало апробацію анкети з метою вимірювання ефективності впливу, соціально-психологічний тренінг, імітаційну гру, систематизацію й узагальнення отриманих даних.

До участі в роботі п'яти досліджуваних груп було залучено 129 осіб. До трьох груп увійшли безробітні, зареєстровані в Бердянському міському центрі зайнятості Запорізької області: а) група для проведення соціально-психологічного тренінгу – 25 осіб, б) група для імітаційної гри – 31 особа, в) контрольна група – 19 осіб. Крім того, було організовано соціально-психологічний тренінг для учнів Київського вищого професійного училища деревообробки – 28 і 26 осіб. Учасники корекційно розвивальних заходів переважно належали до груп із дефіцитом економічних ресурсів, а учні походили з незаможних сімей.

У кожній із груп, крім контрольної, проведено одноденний тренінг або імітаційну гру відповідно до програми впливу під загальною назвою «маю право». Завдання соціально-психологічного тренінгу полягали у формуванні усвідомлення соціальної значущості громадянських цінностей та ідеалів, активізації вмінь конструктивно обстоювати власні громадянські права; у конструюванні знань і навичок, здатних змінити неефективні правові постави та особливості поведінки; в актуалізації уявлень про конструктивну взаємодію в групі, спільноті, суспільстві; в оптимізації системи правових та етичних норм, у розширенні простору правової культури особи.

Тренінгове заняття складалося з вісьмох блоків і проходило у формі вправ із міжособовою та міжгруповою комунікації із застосуванням інноваційних технік (групова дискусія, брейнстормінг, рольова гра, інтерперсональне тренування ефективної поведінки). У процесі тренінгу розвивалися спеціальні психологічні техніки самопізнання, аналіз, зворотний зв'язок, рефлексія.

В одній із груп застосовано метод імітаційної гри як ефективного засобу оптимізації правової свідомості осіб, які тяжіють до бідності, на

основі моделювання побудови законів, правил, принципів співіснування в екстремальних умовах. Специфіка імітаційної гри дає змогу використовувати ігрові техніки як істотний і впливовий засіб корекційної роботи. Інтерактивний потенціал гри розкривається завдяки свободі дій учасників, зануренню їх у зміст гри, підкоренню певним правилам, наявності особливих стосунків та емоційного забарвлення. Наукова література надає широкий спектр ігрових розробок, описано різні аспекти ігрової діяльності, запропоновано рекомендації щодо використання їх потенціалу в дослідженнях М. Бірштейна [1]; А. Вербицького [4], Р. Жукова [7], Г. Щедровицького [19], Л. Іваненко [8], А. Панфілової [13].

Імітаційна гра є одним із інтерактивних методів взаємодії в умовах моделювання уявної експериментальної ситуації (А. Панфілова, 2003). Предметом ігрового моделювання стає середовище з невизначеними умовами. Її мета – розроблення морального кодексу взаємин, колективної стратегії виживання, стратегії співробітництва.

На першому етапі проблематизації учасники мали зрозуміти ті проблеми, які заважають ефективному облаштуванню їхнього життя. На другому – етапі оптимізації, визначали мету вироблення оптимальної моделі життєздатної спільноти. Третій етап – пошук ресурсів, за допомогою яких можна реалізувати створену модель, поставлені завдання. Четвертий – етап організаційного проектування, коли учасники узгоджують знайдені рішення до конкретних умов, відповідаючи на запитання, хто конкретно і що повинен зробити, щоб упровадити створену модель, пропозиції, зміни.

Ефективність соціально-психологічного тренінгу та імітаційної гри перевірено за даними опитувань, проведених до та після занять, і суб'єктивних оцінок і вражень учасників, які вони висловили в процесі анкетування. За даними анкетування, виявлено одну значущу зміну – зростання цінності свободи (56% до тренінгу) порівняно з 16% до тренінгу ($p \leq 0,05$). На рівні тенденції спостережено низку позитивних змін у правовому самовизначенні: зросла цінність закону (від 22% до 40%) і довіри до нього (від 62% до 70%), зміцнилися асоціації закону з поняттям громадянського обов'язку (від 48% до 60%) і справедливості (від 56% до 60%), увиразнилися показники самостійності в розв'язанні життєвих проблем. У контрольній групі явних змін не виявлено. Позитивні зміни виявилися і громадянської свідомості в учнів училища: зросла кількість тих,

хто відчуває гордість за належність до громадян України (від 41% до 67%), тих, хто вибрав би Україну як країну для проживання (від 48% до 68%) (в обох випадках ($p \leq 0,05$)).

Отримано окремі результати, де відображено позитивні зміни в правовому самовизначенні випробуваних: посилилася базальна довіра до людей і суспільства; зросло значення цінностей «свобода», «закон» і «довіра» як морально-правових орієнтирів; поглибило усвідомлення ролі закону в суспільному житті.

Висновки і пропозиції. Правове самовизначення осіб із низьким економічним статусом і різним рівнем психологічного тяжіння до бідності здійснюється в процесі формування когнітивного, афективного й поведінкового компонентів правосвідомості. У процесі правового самовизначення усвідомлюється сутність правових норм суспільства, здійснюється сприйняття правових явищ, уявлень (когнітивний компонент), почуттів, що відображують ставлення людей, соціальних спільнот до наявної або бажаної правової реальності, до поведінки людей у правовій сфері (афективний компонент), формування програми цілеспрямованої правослухняної діяльності (поведінковий компонент).

Визначено, що особи, які *суб'єктивно* визнають себе бідними, беспорядними, невдахами, частіше, ніж інші, вдаються до виправдання протиправних настроїв, індивідуалізму й інших деструктивних емоцій, що значною мірою стає причиною протиправної поведінки особи, а це зумовлює зростання протиправних настроїв. Їм притаманне переважання таких установок, як фатальна безнадія, безперспективність, залежність, приниженість, низька мотивація до праці й досягнень, нездатність до планування. Їхнє прагнення змінити навколишній світ, сферу суспільних відносин також впливає з перекрученого, хибного інтересу та може вступати в протиріччя з ідеалами, цінностями, цілями суспільства, у протиріччя між суспільними й особистими інтересами. Бідність виступає як чинник порушення прав людини загалом і важлива передумова деформації її правосвідомості, «соціального примітивізму суспільної думки».

Визначено конструкт морально-правової правосвідомості осіб із певним ступенем психологічного тяжіння до бідності, складниками якого є мотиваційно-ціннісний, когнітивний, рефлексивний компоненти. У результаті дослідження зроблено висновки, що порушення або «дефекти» правосвідомості породжуються реальними жит-

тевими, соціально-економічними умовами, у яких проходить правова соціалізація.

Вагоме значення мають загальні зусилля, спрямовані на розвиток ресурсного ставлення особи до будь-яких умов та обставин особливо в ситуаціях невизначеності. Під ресурсністю варто розуміти здатність особи оптимально використовувати внутрішні потенції, можливість звернутися до них у будь-який час і вміння ефективно опевизначення осіб із дефіцитом економічних ресурсів і представників малоресурсних соціальних груп.

рувати ними, на основі включеності можливість використовувати й зовнішні ресурси. Будь-яка ситуація, внутрішня або зовнішня, складається з умов і засобів. Ресурсне ставлення до ситуації дає змогу розглядати будь-які умови як засоби для використання.

Застосування соціально-психологічних засобів і методів корекційного впливу забезпечує оптимізацію правової свідомості та процесу правового само-

Список літератури:

1. Бирштейн М.М. Советские деловые игры 30-х годов и проблемы развития современной производственной деловой игры. *Деловые игры и их программное обеспечение* : материалы конференции. Москва : ЦЭМИ АН СССР, 1976. С. 194–222.
2. Васютинський В.О. Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності. *Наук. студії із соц. та політ. психології* : збірник статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2012. Вип. 30 (33). С. 19–32.
3. Ведерников Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права : навчальний посібник. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 224 с.
4. Вербицкий А.А. Деловая игра как метод активного обучения. *Совр. высш. школа*. 1982. № 3. С. 129–141.
5. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 520 с.
6. Гулевич О.А., Голынич Е.О. Правосознание и правовая социализация. Аналитический обзор. Москва : Международное общество им. Л.С. Выготского, 2003. 270 с.
7. Жуков Р.Ф. Исследование операций в деловых играх. Ленинград : ИПК СП, 1980. 84 с.
8. Иваненко Л.Н. Имитационные игры в условиях массового эксперимента (принципы и практика). *Кибернетика*. 1982. № 4. С. 122–125.
9. Ильин И.А. О сущности правосознания. *Ильин И.А. Теория права и государства* / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Юрид. фак. Москва : Зерцало: Система Гарант, 2003. 398 с.
10. Калина Н.Ф., Черный Е.В., Шоркин А.Д. Лики ментальности и поле политики : монография. Киев : Агрпромидав України, 1999. 184 с. С. 167–171.
11. Моросанова В.И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения». *Моросанова В.И. Руководство*. Москва : Когито-Центр, 2004. – 44 с.
12. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации. *Социологический журнал*. 2000. № 3/4. С. 36.
13. Панфилова А.П. Игротехнический менеджмент. Интерактивные технологии для обучения и организационного развития персонала : учебное пособие. Санкт-Петербург : ИВЭСЭП, 2003. 536 с.
14. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Санкт-Петербург : Лань, 2000. 608 с.
15. Петров В.Р. Деформация правосознания граждан России (Проблемы теории и практики) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва : РГБ, 2002. URL: <http://diss.rsl.ru/diss/02/0002/020002597.pdf>.
16. Петровська Т. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки. *Соціальна психологія*. 2004. № 4 (6). С. 23–35.
17. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. 490 с. С. 193–197.
18. Хоріна О.І. Деструктивні моделі міжособових стосунків підлітків. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : збірник статей / АПН України, Інститут соціальної та політичної психології ; редкол. : С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. Київ : Міленіум, 2008. Вип. 19 (22). С. 111–123.
19. Щедровицкий П.Г. К анализу топики организационно-деятельностных игр. Москва : ВНИСИ, 1987. 43 с.

Bielavina T.I. SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION AND DEFORMATION OF MORAL, REGULATORY, LEGAL VIEWS IN POVERTY SUBCULTURES

The publication deals with the socio-psychological peculiarities of the legal consciousness and the legal self-determination of the social group' representatives that have a low economic status in the conditions of

current economic, political and legal transformation. The part of these social categories is characterized by the deformation of the legal consciousness, the distorted legal self-determination, the false self-regulation, and the distrust to the state legal institutions, civil rights, and freedoms.

The urgency of the problem is emphasized by the fact that a significant part of the Ukrainian population belongs to the poor strata of society: the specific social category “working poor”, the most marginalized stratum of the poor (homeless, beggars, homeless children, persons with disabilities, low-skilled workers released from prison).

The construct of moral and legal self-awareness of persons with a certain degree of psychological attraction to poverty is determined, the components of which are: motivational-value, cognitive, reflective components. The socio-psychological factors of the legal self-determination are established. Those components that caused the distortion of the legal socialization and the system of self-regulation of a person are determined. The role of subjective factors of psychological gravity toward poverty is ascertained. It is determined that “defects” of the legal consciousness are generated by real-life socio-economic conditions in which legal socialization goes on.

The research demonstrates that for solving the addressed issues it is important to use correctional, developmental, and informative methods for optimizing the process of the legal self-determination of social groups’ representatives that are poor, for development of the resource attitude of the person to different conditions and circumstances, situations of uncertainty, and the ability to apply the effective coping strategies.

Key words: *legal consciousness, legal socialization, legal self-determination, low economic status, psychological tendency to poverty, resourcefulness, coping strategies.*